

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 20.07.2021
Kabul/Accepted: 01.11.2021

DOI: 10.37879/belleten.2022.827

Araştırma Makalesi/Research Article

Eski Yunan ve Roma Dünyasında Yargılanan Bitki Uzmanı Kadınlar:
Φαρμακίς / Venefica

Leyla Aydemir*

Öz

Eski Çağ'da kadınların, farmakolojik bilgiye ve ilaç hazırlama becerisine sahip olduklarını gösteren kanıtlar mevcuttur. Bu kadınların bilgilerini nereden ve nasıl edindikleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Eski Çağ'ın birçok meslek alanında olduğu gibi bu alanda da aile içi eğitimin ön planda olduğu muhtemeldir. Zira şifacılık alanında kadınların aile üyelerinden mesleki bilgiyi edindiklerini ve bu bilgilerini hastaları iyileştirmek için kullandıklarını gösteren pek çok edebi ve epigrafik kanıt mevcuttur. Buna rağmen tragedya ve komedilerde bitki uzmanı kadınlar, aşk iksiri ve zehir hazırlarken yani genellikle farmakolojik bilgilerini kötü amaçlar için kullanırken, erkekler ise şifalı ilaçlar hazırlarken betimlenmektedir. Bu yargının bir sonucu olarak Eski Çağ'da bitki uzmanı kadınlardan bazıları yargılanmış ve ağır bedeller ödemek zorunda kalmıştır. Nitekim bu durum, bir takım soru işaretlerini ortaya çıkarmaktadır. Acaba kadınların farmakolojik bilgilerine yönelik yaratılan negatif algı, onların bitki ve ilaçlar konusundaki bilgi birikimlerini kontrol altında tutma çabasının eril bir sonucu mudur? Bitki uzmanı kadın yargılamalarına değinen eski edebi kaynaklarda kadınların, *pharmakis* ve *venefica* yani cadı olarak tanımlanması bir ön kabul olarak, yargılanmalarına neden olmuş mudur? Eski Çağ'da bitki uzmanı kadınlar, hangi şartlarda yargılanmış hatta özelde bu kadınların yargılanmalarına yönelik doğrudan hukuki bir düzenleme yapılmış mıdır? Bu çalışmada eski edebi, epigrafik ve modern

* Dr., Kocaeli /TÜRKİYE, leylaaydemir8@gmail.com ORCID: 0000-0002-5453-8426

kaynaklar irdelenerek mümkün olduğu ölçüde bu ve benzeri soruların cevapları aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Yunan, Roma, Pharmakis, Venefica, Bitki Uzmanı, Cadı, Yargılama.

Herbalist Women Who Put on Trial in Ancient Greek and Roman World: Φαρμακίς / Venefica

Abstract

There is evidence to support women in Antiquity to possess pharmacological knowledge and the skills to prepare medicine. Although how these women acquired these knowledge is not exactly known, it is possible that domestic training was, like for many professions of Antiquity, the primary way, as there is a lot of literary and epigraphic evidence showing that women in the field of healing acquire professional knowledge from their family members and use this knowledge to heal the sick. Despite that, there are descriptions in tragedies and comedies of herbalist women, preparing love potions and poisons and using their pharmacological knowledge for bad intentions, while men are depicted as preparing curative medicine. As a result of this prejudice, some of these herbalist women were tried in Antiquity and forced to pay a heavy price. Indeed, this situation brought up some questions as well. Is the negative perception of women's pharmacological knowledge a masculine result of their efforts to keep their knowledge of herbs and medicine under control? Did the description of women as *pharmakis* and *venefica*, that is, witches, in the ancient literary sources mentioning herbalist women's trials, as a presupposition, cause them to be judged? Under what conditions were herbalist women tried in Antiquity, and was there even a direct legal regulation for their trial? In this study, the answers to these and similar questions are sought to the possible extent by examining ancient literary, epigraphic and modern sources.

Keywords: Ancient Greece, Rome, Pharmakis, Venefica, Herbalist, Witch, Trial.

Giriş

Eski Yunan dilinde *φαρμακίς*¹ “pharmakis”, ilaç ya da bitkilerle çalışan ve aynı zamanda “bitki uzmanı” bir kadına işaret ederken, antik kaynaklardaki ifadeler bu kelimenin kökünün “ilaç bilgisi” anlamından türediğini göstermektedir². Eril form olan *Φαρμακεύς*'un dişil formu *φαρμακίς*'in anlamı ve kullanımı hakkında en fazla

1 LSJ s.v. *φαρμακίς*

2 Jennifer C. Irving, *The Greek Epigraphic Evidence For Healer Women In The Greek World*, Doctoral dissertation, Department of Ancient History, Macquarie University, 2015 Sydney, s. 86-87.

bilgi, antik kaynaklarda mevcuttur³. Örneğin bir kadının bitki uzmanlığını ifade eden en erken hikâye *Odysseia*'da, *πολυφάρμακον* “birçok ilacı bilen” sıfatıyla nitelen- dirilen Kirke'nin hikâyesidir⁴. Bu hikâyede *πολυφάρμακον* terimi, Kirke üzerinden bir bitki büyücüsü olarak “birçok ilacı bilen” anlamının uzağında ve olumsuz bir çağrışımla ifade edilmiştir. Buna karşılık Homeros'ta bitkiler hakkında bilgi sahibi olan kadınlar her zaman negatif çağrışımlara sahip değildir. Bu yüzden *pharmakis* terimini sadece bir “büyücü” olarak tanımlamak zordur. Bu bağlamda Homeros, *Ilias*'ta Agamede'nin bitkiler hakkındaki bilgisinden⁵ ve *Odysseia*'da Polydamna'nın verdiği bitkisel bilgiyi kullanan Helen'den bahsederken, onların şifacılık yönlerini öne çıkarmaktadır⁶. Kirke, Medeia gibi kadınların bitki bilgisi olumsuz ve daha çok büyü ve iksirlerle ilişkili olarak yansıtılırken, Helene ve Agamede gibi kadın- ların bitki bilgisi, daha pozitif ve bazen de övgüyle anlatılmaktadır. Anlaşıldığı üzere MÖ V. yüzyıldan önce bitki uzmanı kadınlar, doğrudan *pharmakis* olarak ta- nımlanmamışken bu yüzyıldan itibaren geniş bir anlam yelpazesıyla kaynaklarda yer almaya başlamıştır⁷. Diğer bir ifadeyle en temel anlamı bitkilerle ilgilenen bir kadını ifade ederken Klasik Dönem'den itibaren *pharmakis*, ilaç veya bitkilerden çok daha fazlasıyla ilişkilendirilir hâle gelmiştir⁸. Sonunda bitki uzmanlığıyla şifa veren *pharmakis*, kaynaklarda birkaç istisna dışında genellikle olumsuz çağrışımlar- la “cadı” veya “büyücü” olarak tercüme edilmiştir⁹. Fakat *pharmakis*'in cadı gibi olumsuz çağrışımlarında bile yoğunlukla ilaç ve karışımlarla ilgilenen bir kadına işaret edilmektedir¹⁰.

3 * <https://orcid.org/0000-0002-5453-8426>

Şifacı kadınlara dair edebi ve epigrafik kaynaklar hakkında detaylı bilgi için bk. *Yunan ve Roma Ekseninde Eskiçağ Dünyasında Kadın Şifacılar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (Yayın Sürecinde).

4 Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat- A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2005, X. 276-285

5 Homeros, *Ilias* (= The Iliad), Vol. I. Books 1-12, Translation by A. T. Murray, Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinmann Ltd, Cambridge London 1928, XI. 735-745.

6 Homeros, *Odysseia*, IV. 215-235

7 Derek Collins, “The Trial of Theoris of Lemnos: A 4th Century Witch or Folk Healer?”, *Western Folklore*, Vol. 59, No. 3 / 4, (Summer - Autumn, 2000), s. 252.

8 Derek Collins, “Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens”, *The Classical Quarterly*, Vol. 51/No. 2, (2001), s. 478.

9 Irving, *age.*, s. 86-87; Daniel Ogden, *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Source Book*, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 98.

10 Esther Eidinow, *Envy, Poison and Death, Women on Trial in Classical Athens*, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 12.

Roma'da da ilaç ve karışımlarla ilgilenen kadınlar, olumsuz çağrışımlar içeren ve daha çok cadı anlamına gelen terimlerin içine hapsedilmiştir. Cadıyı ifade eden bu terimler incelendiğinde hayli zengin bir repertuarın varlığı görülmektedir. Farklı pratiklerle ilişkili kullanılan *cantatrix*, *praecatrix*, *sacerdos*, *vates*, *docta*, *saga*, *lamia*, *malefica* ve *venefica* terimleri bunlardan sadece bazılarıdır¹¹. Latince olan *venenum*¹² kelimesiyle yakın ilişkisi göz önüne alındığında *venefica*¹³, iksir, zehir ve büyülerle ilgilenen bir kadını tarif etmek için kullanılmıştır¹⁴. Kaufman'a göre Venus'tan türetilmiş ve aşk iksiri anlamına gelen *venenum* kelimesi daha sonraki zamanlarda ilaç, zehir ve kürtaj için büyüsel ilaç olmak üzere, gerçekte üç manada kullanılmıştır¹⁵. Fakat çoğunlukla *veneficium*¹⁶, zehirleme, büyü, sihir anlamına gelirken, *venefica* zehir ya da ilaç hazırlayan bir kadına atıfta bulunmak için kullanılmıştır¹⁷. Theophrastos, Dioscorides, Plinius ve diğer antik kaynaklar, Romalıların bitki, hayvan ve mineral kökenli çok sayıda zehir hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir¹⁸. Ancak zehir için büyük çoğunlukla bitkilerden ve biraz da hayvansal ürünlerden faydalanmış olan Romalılar, mineralleri kısıtlı kullanmıştır¹⁹. Bu yüzden *venefica*'yı bitkisel karışımlar hazırlayan ve Eski Çağ koşullarına göre bitki uzmanı bir kadın olarak tanımlamak daha olası görünmektedir. Nitekim Ovidius, özel bitkilerle Iason'u tuzaga düşürdüğü için Medeia'yı Hypsipyle'nin ağzından *venefica* olarak tanımlamaktadır²⁰. *Pharmakis* ve *venefica* olarak adlandırılan Eski Yunan ve Roma Dünyasındaki bazı kadınlar, zaman zaman bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde ölümlere de neden olduklarından yargılanmış ve ağır bedeller ödemiştir.

11 Daha fazla terim için bk: Teitel M. Paule, "Qyae Saga, Qyis Magvs: On The Vocabulary Of The Roman Witch", *The Classical Quarterly*, Vol. 64/No. 2 (December 2014), s. 745.

12 Lewis & Short v.s. venenum

13 Lewis & Short v.s. venefica

14 Paule, agm., s. 745.

15 David B Kaufman, "Poisons and Poisoning among the Romans", *Classical Philology*, Vol. 27/No. 2, (1932), s 156.

16 Lewis & Short v.s. veneficium

17 L. Cilliers - F. P. Retief, "Poisons, Poisoning And The Drug Trade In Ancient Rome", *Akroterion*, 45, (2000), s. 89.

18 Antik kaynaklarda geçen zehir çeşitlerinin içerikleri hakkında bk. Cilliers - Retief, agm., s. 91-95.

19 Kaufman, agm., s. 161-164; Cilliers - Retief, agm., s. 88.

20 Ovidius, *Heroides and Amores*, translation by Grant Showerman, The Loeb Classical Library, William Heinemann, The Macmillan Co. London - New York 1914, *Heroides*, VI. 19, 93-94.

Eski Yunan Dünyasında Yargılanan Bitki Uzmanı Kadınlar

Eski Yunanistan ve Roma'da ilaç ve büyüsel faaliyetlerle ilgilenen kadınların yargılanmaları hakkında doğrudan yasal bir düzenleme bulunmadığından bu kadınların davalarına ilişkin bilgilere ulaşmak oldukça zordur²¹. Ancak Aristoteles'in cinsiyet belirtmeden, *Bilinçli olarak işlenen cinayet, yaralama, zehirleyerek öldürme, yangın çıkarma suçları Areopagos Meclisi'nde yargılanır* ifadesi²², Atina'da ilaç ve büyülerle ilgilenen kadınların da kasıtlı cinayet vakaları kapsamında, Areopagos'ta yargılanmış olabileceklerini düşündürmektedir²³. Örneğin Aelianus, Atina'nın en eski kurumlarından olan Areopagos'ta bitki uzmanı (*φαρμακίδα*) bir kadının zehir kullandığı gerekçesiyle yargılandığını ve ölüme mahkûm edildiğini ancak hamile olduğu için bebeğe zarar vermemek amacıyla cezanın doğumdan sonraya ertelendiğini kaydetmektedir²⁴.

Zararlı ilaçlar kullanmak ve büyü yapmakla suçlanıp, Atinalılar tarafından MÖ IV. yüzyılın ortalarında dava açılarak yargılanan başka bir kadın da Lemnoslu Theoris'tir²⁵. Theoris'in davası, Klasik Dönem Yunanistan'ında sözde büyücülük yapan ve ilaç hazırlayan kadınların yargılanmaları hakkında diğer vakalara oranla daha detaylı bilgi sunmaktadır²⁶. MÖ IV. yüzyılda Aristogeiton'a karşı söylevi sırasında, Demosthenes'in dolaylı olarak bahsettiği Theoris, *pharmakis* olarak tanımlanmakta ve bu tanımlama cadılık veya büyücülüğü ifade eden olumsuz bir çağrışım içermektedir. Demosthenes dışında, Plutarkhos'un *Demosthenes* biyografisindeki bir pasaj ve İskenderiyeli gramerci Harpokration'un Atinalı tarihçi Philokhoros'tan yaptığı bir alıntıda da Theoris'ten bahsedilmektedir²⁷. Ancak hem

21 Ogden, *age.*, s. 275.

22 Aristotles, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, translation by H. Rackham, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935, *Athenian Constitution*, LVII. 3.

23 Matthew W. Dickie, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, Routledge, London - New York 2003, s. 54.

24 Claudius Aelianus, *Various Histories*, Printed for Thomas Dring, London 1665, V.18.

25 Dickie, *age.*, s. 49.

26 Collins, "Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens", s. 477.

27 Plutarkhos, *Bioi Paralleloï (=Plutarch's Lives). Vol. VII. Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinemann Ltd, Massachusetts - London 1967, *Demosthenes*, XIV. 4; FGh 382 F 60 (Çevrimiçi) <http://www.attalus.org/translate/philochorus.html>, 29.11.2020.

Plutarkhos²⁸ hem de Harpokration²⁹, Demosthenes'i referans olarak kullandıkları için Theoris'in davasıyla ilgili en erken ve en güvenilir kaynak Demosthenes'tir. Demosthenes'in ifadesine göre:

οὐτοσί—τὰ μὲν ἄλλα σιωπῶ, ἀλλ' ἐφ' οἷς ὑμεῖς τὴν μιὰν Θεωρίδα, τὴν Λημνίαν, τὴν φαρμακίδα, καὶ αὐτὴν καὶ τὸ γένος ἅπαν ἀπεκτείνετε, ταῦτα λαβὼν τὰ φάρμακα καὶ τὰς ἐπωδάς παρὰ τῆς θεραπαίνης αὐτῆς, ἢ κατ' ἐκείνης τὸτ' ἐμήνυσεν, ἐξ ἧσπερ ὁ βάσκανος οὗτος πεπαιδοποιῆται, μαγγανεύει καὶ φενακίζει καὶ τοὺς ἐπιλήπτους φησὶν ἰᾶσθαι, αὐτὸς ὢν ἐπίληπτος πάσῃ πονηρίᾳ³⁰.

“... Diğer gerçekleri es geçiyorum, ilaçları ve tılsımları, bu şeyler yüzünden bütün ailesiyle birlikte idam ettiğiniz pis cadı Lemnos'lu Theoris'in hizmetçisinden alan bu kardeşti. Hizmetçi kız hanımına karşı bilgi verdi ve bu ahlaksız ondan çocuk sahibi oldu, kendisi [Eunomos] her türlü kötülüğün müsebbibi olarak, büyü yapıyor hileye başvuruyor ve epilepsi hastalarına şifa verdiğini iddia ediyor³¹”.

Bu pasajın ayrıntıları irdelendiğinde, Atina'da bir politikacı ve aynı zamanda devlete borçlu olan Aristogeiton'un yargılandığı mahkemede Demosthenes, suçlamayı haklı çıkarmak için Theoris'i özellikle hatırlatmakta ve uygulamalarının jüri tarafından nahoş karşılanmasını ister gibi bir tavır içine girmektedir. Theoris için kullandığı “pis, lekeli, kirlenmiş” anlamına gelen *μαρὰν* sıfatıyla bu durumu pekiştirmeye çalışmaktadır³². Demosthenes'in olumsuz çağrışımlarla bahsettiği Theoris'in, Lemnoslu olduğu, MÖ IV. yüzyılda Atina'da yaşayan bir yabancı ve ayrıca hizmetçisinden bahsedildiğine göre zengin bir kadın olduğu anlaşılacak-

28 Plutarkhos: “O (Demosthenes) aynı zamanda başka birçok kabahatinin yanı sıra kölelere efendilerini aldatmayı öğrettiği için rahibe Theoris'i suçladı ve bunun için ona idam cezası verilerek idam edildi” (Plutarkhos, Demosthenes, XIV. 4).

29 Harpokration: “Theoris: Demosthenes'in Aristogeiton'a Karşı Söylevinde eğer doğruysa. Philokhoros'un altıncı kitabına göre, Theoris bir kahindi ve dinsizlikten dolayı mahkum edildikten sonra idam edildi.” (FG+H 382 F 60).

30 (Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0073%3Aspech%3D25%3Asection%3D79>, 03.01.2021.

31 Demosthenes, *Against Aristogeiton, Against Meidias, Androton, Aristocrates, Timocrates, Aristogeiton*, translation by J. H. Vince, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935, *Against Aristogeiton*, XXV. 79-80.

32 Eidinow, *age.*, s. 14.

tadır. Demosthenes, ilaçları (*φάρμακα*³³) ve büyü tüsümları (*ἐπωδάς*³⁴) Theoris'ten aldığı söylediği Eunomos'un, epilepsi hastalığını tedavi edebildiğini iddia ettiğinden bahsetmektedir³⁵. Bu bilgi, ilaç ve büyü tüsümları hazırladığı gerekçesiyle idam edilen Theoris'in geleneksel bir halk şifacısı olduğuna ve epilepsi hastalığı için ilaçlar hazırladığına işaret eden önemli bir ipucudur. Ayrıca verilen bu bilgiler, Theoris'in sıradan bir kadın olmadığını, mahkemenin kararını etkilemek için örnek gösterilecek kadar tanınan bir kadın olduğunu da ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Demosthenes'in aktardıklarına göre; Eunomos'la arasında aracılık görevi yapan hizmetçisinin, aleyhinde tanıklık yapması sonucu Theoris, zararlı ilaçlar ve büyü sözler (*ἐπωδαί*) içeren tüsümlar kullandığı gerekçesiyle tüm ailesiyle birlikte idam edilmiştir³⁶. Fakat Theoris'e isnat edilen suç unsurları incelendiğinde, öncelikle eski Atina'da ilaç, iksir ve tüsümların geleneksel halk tıbbının meşru birer parçası olarak kabul edildiğini unutmamak gerekmektedir. Örneğin Platon, Kharmides adındaki eserinde, Sokrates'in Trakyalılardan bir büyü çeşidi öğrendiğinden bahsetmektedir. Platon, tüsümların aslında bilinen bir yaprak olduğunu, büyü sözler yani “*epode*” eşliğinde uygulandığında, mükemmel sonuç verdiğini ancak büyü sözler olmaksızın yaprağın faydasının olmadığını ifade etmektedir³⁷. Hastalıklardan kurtulmak ve korunmak için en eski dönemlerden beri yaygın bir şekilde kullanılan büyü, bitki toplayıcılarından ebelere kadar çeşitli şifacıların, Klasik Dönem'de bile kullandıkları değişik sağaltım yolları arasında yer almıştır. Bir enfeksiyon ya da hafiflemeyen ateşli hastalık gibi durumlarda, batıl çarelerin veya geleneğin en katı eleştirmenleri bile muska ve tüsümlara başvurmuşur³⁸. Bu bağlamda en çarpıcı örneklerden biri, ölüm döşegindeki durumu hakkında bilgi verilen Perikles'tir. Theophrastos'un *Etik* adındaki eserinden alıntı yaparak Perikles'ten bahseden Plutarkhos, *Perikles hastayken, kadınlar tarafından boynuna dolanmış muskaldan nasıl uzak durduğunu görmek için gelen arkadaşlarından birine, böyle saçmalıklara*

33 LSJ s.v. φάρμακον

34 LSJ s.v. ἐπωδή

35 Demosthenes, *Against Aristogeiton*, XXV. 80.

36 Demosthenes, *Against Aristogeiton*, XXV. 79-80.

37 Platon, *Vol. VIII, Charmides, Alcibiades I & II, Hipparchus, The Lovers, Theages, Minos, Epinomis*, translation by W. R. M. Lamb, Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., London 1927, *Charmides*, 155e-156e.

38 Roy Kotansky, “Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets”, *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, ed. Christopher A. Faraone, Dirk Obbink, Oxford University Press, New York 1991, s. 107.

*katlanmak zorunda kaldığını göstermek istermiş gibi muskayı gösterdi, bunun için o gerçekten çok kötü olmalıydı*³⁹ yorumunda bulunmaktadır. Plutarkhos, Perikles'in bu davranışı onaylamadığını ancak çaresizliğin böyle bir kabulü ortaya çıkarabileceğini ima etmektedir. Nitekim Perikles MÖ V. yüzyılın iyi eğitim almış, batıl inançlara karşı olan entelektüellerinden biridir⁴⁰. Fakat ağırları karşısında çaresiz kaldığında, O bile her ne kadar dönemin entellektüelleri tarafından batıl olarak kabul edilse de aslında bir çeşit plasebo etkisi yaratan bu tarz bir tedaviye boyun eğmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan bu pasaj, Arkaik Dönem'den Klasik Dönem'e kadar olan geleneksel halk tıbbında pratik yapan kadın şifacıların sürekliliğini de gözler önüne sermektedir. Eski Yunan Dünyasında şifalı bitkiler ve büyülerle şifa veren Medeia ile başlayan süreç, Klasik Dönem'de çoğunlukla cadı yani *pharmakis* olarak tanımlanan kadınlarla devam etmiştir. Kadınlar tarafından uygulanan bu tedavi yönteminin MÖ V. yüzyılda bir devlet yöneticisi nezdinde kabul edilmesi, yasak olmadığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle Theoris ve aile üyelerinin idamına yol açan durum, büyülü söz ve tılsımdan ziyade kullanılan ilaç olmalıdır. Her bir aile üyesinin ayrı yargılanıp hüküm giydiğine işaret eden bir bilgi olmasa da infaz edilmeleri muhtemelen Theoris'in kasıtlı zehirleme suçuna ortak olduklarına kanaat getirilmesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca infaz cezası, kurban ya da kurbanların Atina vatandaşı olma olasılığını da güçlendirmektedir. Atina'da yaşayan yabancıların (*metoikoi*⁴¹) ve kölelerin öldürülmeleri durumunda verilen en ağır ceza para veya sürgün olduğundan, Theoris ve ailesinin kurban ya da kurbanlarının Atina vatandaşı olma olasılığı artmaktadır⁴². Niyetin kasıtlı bir şekilde öldürmek olduğunun kanıtlanamadığı davalar ise beraatla sonuçlanmış gibi görünmektedir. Örneğin Aristoteles, aşk iksiri hazırlayıp bir adama verdiği için Areopagos'ta yargılanan bir kadından ve bu kadının Theoris'in aksine mahkeme tarafından serbest bırakılmasından bahsetmektedir. Aristoteles kararın

39 “ὁ γοῦν Θεόφραστος ἐν τοῖς Ἡθικοῖς διαπορήσας εἰ πρὸς τὰς τόχαστρέπεται τὰ ἦθη καὶ κινούμενα τοῖς τῶν σωμάτων πάθεισιν ἐξίσταται τῆς ἀρετῆς, ἰστορήκεν ὅτι νοσῶν ὁ Περικλῆς ἐπισκοποῦμένῳ τινὶ τῶν φίλωνδειξέει περιήπτων ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῷ τραχίλῳ περιηρημένον, ὡς σφόδρα κακῶς ἔχων ὁπότε καὶ ταύτην ὑπομένοι τὴν ἀβελτερίαν.” Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives), Vol. III. *Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., G. P. Putnam's Sons, London - New York 1932., Perikles XXXVIII. 2.

40 Frances B. Titchener, “Fate and Fortune”, *A Companion to Plutarch*, ed. Mark Beck, Publisher Wiley Blackwell, Chichester 2014, s. 482.

41 LSJ s.v. μέτοικος

42 Collins, “Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens”, s. 489-490.

gerekçesini, *kadın bu iksirini, aşk için yani adamın onu daha çok sevmesini sağlamak için vermişti, enine boyuna düşünüp adamı öldürmek için değil; bu yüzden de serbest bırakıldı* şeklinde açıklamaktadır⁴³.

Mahkemede cinayetle yargılanan kadınlardan biri de Antiphon'un *Zehirleme Nedeniyle Üvey Anneye Karşı* adlı savunmasında geçmektedir⁴⁴. Dava, Philoneos'un Peiraia'daki evinde akşam yemeği sırasında arkadaşıyla birlikte zehirlenmesi, Philoneos'un hemen, arkadaşının ise 20 gün sonra ölmesi hakkındadır⁴⁵. İlk önce aşk iksirini (ilaçlı içkiyi) ikram eden Philoneos'un metresi köle bir kadın, tutuklanarak işkenceye maruz kalmış daha sonra da cinayetten suçlu bulunarak idam edilmiştir. Ancak Philoneos'un arkadaşının gayri meşru oğlu, üvey annesini cinayetle suçlayınca dava yeniden açılmıştır. Davacı asıl sorumlunun üvey annesi olduğunu, köle kadının sadece ona yardım ettiğini hatta üvey annenin kocasını daha önce de bu şekilde öldürme girişimlerinde bulunduğunu iddia etmektedir. Davacı, ilk girişiminde üvey annesinin, içkisine zehir koyarken babası tarafından yakalandığını ancak üvey annenin bu içkinin bir aşk iksiri olduğuna babasını ikna ettiğinden bahsetmektedir. Davacıya göre Philoneos'un geneleve satmakla tehdit ettiği köle kadın da Philoneos'un aşkını geri kazandıracak bir aşk iksiri hazırlayacağına söz veren üvey anne tarafından kandırılarak plana dâhil edilmiştir. Kasıtlı öldürme iddiası söz konusu olduğundan büyük olasılıkla Areopagos'ta görülen davada, zehrin arkasındaki asıl iradenin üvey anne olduğu, zehri veren köle kadının ise sadece bir araç olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Davacı, ölmeden hemen önce olayı anlayan babasının, durumu kendisine anlattığından ve babasının isteği üzerine bu davayı açtığını söylemesinden başka, olay hakkındaki bilgileri nasıl elde ettiğine yönelik herhangi bir açıklama yapmamakta ve bu suçlamayı destekleyecek şahit ya da herhangi bir kanıt sunmamaktadır. Davacının konuşması, suçlamaların ardından jüri üyelerinin adalete uygun oy kullanmalarına yönelik kısa bir taleple sona ererken, oğlunun savunduğu üvey anne için bu davanın nasıl sonuçlandığı bilinmemektedir. Ancak davacının mahkemeye herhangi bir şahit ve kanıt sunmaması iddialarını zayıflatırken, üvey annenin *Magna Moralia*'daki kadınla aynı argüma-

43 Aristotle, *The Works of Aristotle: Magna Moralia, Ethica Eudemia, de Virtutibus et Vitiis*, ed. W. D. Ross, At The Clarendon Press, Oxford 1915, *Magna Moralia*, 1188b 30-38=I. 16.

44 Dickie ve Gagarin'e göre bu söylev, Antiphon tarafından MÖ V. yüzyılda yazılmıştır. Dickie, *age*, s. 86; M. Gagarin, *ANTIPHON THE ATHENIAN: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin 2002, s. 139.

45 Antiphon, *Minor Attic Orators*, Vol. I, translation by K. J. Maidment, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1960, I. 14-20.

nı kullanması yani bu içkiyi kocasının aşkını yeniden kazanmak için hazırladığını iddia etmesi durumunda beraat etmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Roma Dünyasında Yargılanan Bitki Uzmanı Kadınlar

Eski Yunanistan'da yasa bağlamındaki belirsizliğin aksine Roma'da Cumhuriyet Dönemi'nin sonuna doğru büyü ve karışımlarla ilgilenen kadınların yargılanabileceğini gösteren *Lex Cornelia de sicariis et veneficiis* adı verilen bir yasa mevcuttur. Kiralık katil ya da zehirlenme yoluyla meydana gelen birçok cinayet suçunun cezalandırılmasına yönelik bu yasa, MÖ 82/81'de Sulla Dönemi'nde kabul edilmiştir⁴⁶. Roma'da ilaç hazırlayan ve büyücü olarak itham edilen kadınlar da *veneficium*⁴⁷ terimine bağlı olarak, cinayet ya da ağır yaralama suçlarına karıştıklarında bu yasa kapsamında yargılanmış olmalıdır. Ancak Livius'a göre, kadınların ilaç kullanımıyla ilgili yargılandıkları ilk dava, çok daha erken bir tarih olan MÖ 331 yılındaki bir salgında meydana gelen toplu bir zehirlenme vakasıyla ilgilidir. Livius'un anlatısına göre:

“Önde gelen vatandaşlar aynı hastalığa yakalanıp neredeyse her durumda aynı ölümcül sonla karşılaştıklarında, hizmetçi bir kadın aedilis curulis'i olan Quintus Fabius Maximus'a geldi ve tanıklık yaptığı için acı çekmeyeceğine söz verilirse bu salgının sebebini açıklayabileceğini söyledi. Fabius bu konuyu derhâl consul'lere onlar da senatus'a iletti ve oybirliğiyle kadına zarar görmeyeceğine dair söz verildi. O zaman hizmetçi, kadınların canice uygulamalarından şehrin etkilendiğini ve zehirleri hazırlayanların sahibeler olduğunu hemen onunla giderlerse suçüstü yakalayabileceklerini söyledi. Muhbiri takip ettiklerinde bazı kadınların zehir hazırladıklarını ve bazı zehirleri de daha sonra kullanmak üzere saklamış olduklarını gördüler. Bu karışımlar forum'a taşınırken evinde karışım yakalanmış yirmi kadar sahibe de buraya getirildi. Aralarında patricii ailelere mensup olan Cornelia ve Sergia adındaki iki kadın bu karışımların faydalı olduğunu iddia etti. Ancak muhbir, onları yalanladı ve herkesin önünde bu suçlamanın yalan olduğunun kanıtlanması için karışımı içmelerini teklif etti. Kadınlar görüşmek için zaman istediler, kalabalık dağıldıktan sonra hepsi zehri içmek zorunda kaldı ve kötü uygulamaları yüzünden öldüler. Daha sonra birçok sahibe

46 Fellmeth, Aaron X. ve Horwitz, *Guide to Latin in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 167; Dickie, *age.*, s. 140.

47 Lewis & Short v.s. veneficium; Latince bir kelime olan *veneficium*; zehirler, büyü maddeler, büyü söz ve formüllerin kullanıldığı tılsımlar için kullanılmıştır. Dickie, *age.*, s. 16.

tutuklandı ve bunlardan yüz yetmiş suçlu bulundu. O güne kadar Roma’da zehirlenme davası hiç olmamıştı⁴⁸”.

Yaptıkları karışımı içmek zorunda bırakılarak idam edilen bu kadınlardan sonra zehirlenme vakalarının giderek arttığına, özellikle MS I. ve II. yüzyıllara gelindiğinde zirveye ulaştığına yönelik kanıtlar mevcuttur⁴⁹. Artan zehirlenme vakaları sonucunda Roma, yasal düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuş olmalıdır. Yine de Roma’da büyü ve iksirlerle insanlara zarar verdikleri iddiasıyla *Lex Cornelia* yasasına göre yargılanan kadın davalarından çok azı hakkında bilgi bulunmaktadır⁵⁰. Bunlardan biri MS 24’te *patricii* sınıfından olan Fabia Numantina’nın büyü, tılsım ve iksirlerle (*carminibus et veneficiis*) eski kocasını delirttiği iddiasını taşıyan, İmparatorluk Dönemi’nin başındaki bir davadır⁵¹. Tacitus dışında herhangi bir kaynaktan yer almayan bu davada, Fabia Numantina’nın beraatından bahsedilmektedir. Fabia Numantina olayı, o sırada *praetor* olan eski kocası Plautius Silvanus’un yargılandığı bir cinayet davasına bağlı bir şekilde anlatılmaktadır. Tacitus’tan öğrendiğimize göre, Fabia Numantina’dan sonraki karısı Apronia’yı pencereden atıp ölümüne neden olan Plautius Silvanus, kayınpederi tarafından İmparator Tiberius’un karşısına çıkarıldığında, derin bir uykuda olduğu ve hiçbir şey hatırlamadığı izlenimi vermiş hatta sorgulandığında karısının intihar etmiş olabileceğini söylemiştir. Ancak İmparator inceleme için Plautius Silvanus’un evine gittiğinde, orada kavga ve kadının itilerek öldürüldüğüne işaret eden izlere rastlamıştır. Bu kanıtlar, İmparator’un konuyu *senatus*’a havale etmesine ve duruşma için düzenlemelerin yapılmasına yol açmış ancak duruşma gerçekleşmeden Plautius Silvanus intihar etmiştir. Tacitus büyü, tılsım ve iksirlerle (*carminibus et veneficiis*) eski kocasının aklını karıştırmakla suçlanan Numantina’nın da kısa süre sonra suçsuz bulunarak serbest bırakıldığını aktarmaktadır⁵².

Büyük olasılıkla *Lex Cornelia* yasasına göre *veneficia* (zehirli ilaç, iksir) kullanımından yargılanan Fabia Numantina için “*veneficia*”, sadece zehir bağlamında değil aynı zamanda büyü ve tılsımın “*carmina*⁵³” dahil edildiği daha geniş bir kapsamda kulla-

48 Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, Vol. IV, Books 8-10, translated by B. O. Foster, The Loeb Classical Library, William Heinemann, G. P. Putnam’s Sons, London - New York 1926, VIII. 18.

49 Cilliers - Retief, agm., s. 88-89.

50 Dickie, *age.*, s. 141.

51 Tacitus, *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius and Nero*, translated by J. C. Yardley, Oxford University Press, New York 2008, IV. 22.

52 Tacitus, *age.*, IV. 22.

53 Lewis & Short v.s. *carmen*

nılmıştır⁵⁴. *Lex Cornelia* kanunundaki *veneficia* bu davada daha dolaylı bir şekilde ele alınmış ve deliliğe sebebiyet veren büyü ve iksir, bir kadının ölümüne yol açmıştır. Mahkemeye getirilen Fabia Numantina, temelde Plautius Silvanus'un cinayetten hüküm giymesini engellemek için, büyü ve iksirlerle eski kocasını yeni karısından soğutup tekrar kendisine çekme planıyla suçlanarak, muhtemelen asıl katil olarak gösterilmek istenmiştir. Ancak Tiberius'un büyük olasılıkla suçlu bularak *senatus*'a havale ettiği Plautius Silvanus'un intihar etmesi, Fabia Numantina'nın masum kabul edilmesini ve beraat etmesini sağlamış gibi görünmektedir.

Locusta yine Roma İmparatorluk Dönemi'nde yargılanan bitki uzmanı bir kadındır. Fakat Locusta, yargılanan diğer kadınlara göre zehirler hakkında en fazla şöhret sahibi olandır. Agrippina'nın imparator Claudius'u öldürmek için yardım aldığı kadının Locusta olduğu iddia edildiğinden, MS 54'te ilk kez bir zehir uzmanı olarak eski edebi kaynaklarda görünmektedir⁵⁵. Agrippina, Claudius'u öldürme planları yaparken bir uzmanın yardımına ihtiyaç duymuş ve bu iş için kısa süre önce zehir kullandığı gerekçesiyle cinayetten yargılanarak hüküm giymiş olan Locusta'yı seçmiştir⁵⁶. İmparatoriçe, Locusta'dan çok özel bir zehir hazırlamasını istemiştir. Tacitus'un ifadesine göre bu zehir *...muhakeme yeteneğini bozarken ölümünü geciktiren bir karışım olmalıydı*⁵⁷. Sonuçta Claudius, mantarların içine konulan bir zehirle ya da zehirli bir mantar çeşidiyle öldürülmüş ve yerine Nero imparator olmuştur⁵⁸. Büyük olasılıkla daha önceki suç ya da suçlarından dolayı Agrippina'nın himayesi sayesinde infazdan kurtulmayı başaran Locusta, tutuklu kalmaya devam etmiştir. Nitekim Tacitus, sarayın despotik çıkarları için uzun süredir kullanılan bir araç olduğuna değinirken, Nero Dönemi'nde de Locusta'nın tutuklu kaldığına işaret eden ifadeler kullanmaktadır. Bu bağlamda Tacitus, üvey kardeşi Britannicus'u öldürmek isteyen Nero'nun, o sırada zehirlenme suçundan Locusta'yı hapiste tutan Iulius Pollio'dan yardım istediğine değinmektedir⁵⁹. Suetonius'un anlattıklarına göre, hazırladığı ilk zehir Britannicus'u öldüremeyince Nero tarafından cezalan-

54 Dickie, *age.*, s. 141.

55 Tacitus, *age.*, XII. 66; Cassius Dio, *Dio's Roman History*, Vol. VIII. Books 61-72, translation by Earnest Cary, Loeb Classical Library, William Heinemann, Ltd, London 1925, LXI. 34.

56 Tacitus, *age.*, XII. 66.

57 Tacitus, *age.*, XII. 66.

58 Tacitus, *age.*, XII. 66-67; Cassius Dio, *age.*, LXI. 34; Suetonius, *The Lives of the Caesars*, Vol. II., translation by J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1920, Nero, 33.

59 Tacitus, *age.*, XIII. 15.

dırılan Locusta, *Lex Cornelia* yasasının sonuçlarından korktuğu için düşük dozda bir zehir hazırladığını itiraf etmiştir. Bunun üzerine Nero'nun denetiminde özel bir mekanda çalışmalarını yürüttüğü anlaşılan Locusta, sonunda İmparator'un istediği etkide bir zehir hazırlamayı başarmış ve Britannicus'un hızlı bir şekilde ölümüne yol açmıştır⁶⁰. Claudius'un ölümünden sonra Agrippina'nın himayesiyle yetinen Locusta, Britannicus'un ölümünde oynadığı rolle Nero'nun takdirini kazanmış ve hizmetine girmiştir. Nero, özel bir afla hapisten çıkardığı Locusta'ya büyük bir mülk vermiş ve sanatını öğretmesi için ona öğrenciler göndermiştir⁶¹. Nero'nun hizmetinde daha başka kimlerin ölümüne neden olduğu örtülü kalsa da Locusta'nın son zehirlerinden birini, Nero için hazırlandığı bilinmektedir. Nero, imparatorluğunun son günlerinde arkasındaki bütün desteği kaybettiğini anlayınca, Locusta'dan bir doz zehir istemiş O da bu isteği yerine getirmiştir⁶². Fakat daha sonra boğazına sapladığı bir hançerle intihar eden Nero bu zehri kullanmamıştır. Locusta ise yeni imparator Galba'nın emriyle zincire vurularak önce bütün şehirde ibret olması için dolaştırılmış ve MS 69'da infaz edilmiştir⁶³.

Sonuç

Perikles ve diğer örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Atina yasası, *epode* denilen büyü-lü sözler ya da tılsımlarla ilgilenmemiş daha çok kasıtlı zehirlenme sonucu meydana gelmiş ölüm ve ciddi yaralanma vakalarına neden olan *pharmaka* kullanımıyla ilgilenmiştir. *Pharmakis* denilen kadınlar da bu kapsamda yargılanarak cezalandırılmış ve bu cezalar genellikle infazla sonuçlanmıştır. İlaç ve karışımlar hakkında bilgi sahibi olan ve cinayetle suçlanan kadınların yargılandığı Atina yasasında kilit nokta kasıttır. Bu davalarda hazırlanan ilaçların niteliğinden çok kadınların niyetleri sorgulanmakta ve suçlu bulunmaları için kasıt aranmaktadır. Davacı, davalının niyetinin öldürmek olduğunu kanıtladığında hazırlanan ilaç zehir olarak nitelendirilirken, niyetin öldürmek olduğu kanıtlanamaz ve kadın beraat ederse hazırlanan ilaç aşk iksiri olarak değerlendirilmiştir. Aslında hem Yunanlar hem de Romalılar için geçmişe dönük olarak zehirlenmeyi teşhis etmenin neredeyse imkânsız olduğu bir zamanda, zehirlenme suçları nadiren kanıtlanabilmiş ya da çürütülebilmüş olmalıdır. Bu kanıtlar da ölünün cesedi üzerinde yapılan teknik incelemeler yerine

60 Suetonius, *age.*, Nero, 33.

61 Suetonius, *age.*, Nero, 33.

62 Suetonius, *age.*, Nero, 47.

63 Cassius Dio, *age.*, LXIII. 3.4.

ya işkence altına alınmış kölelerden ya da geleneğin yol açtığı inançlardan ve tabulardan elde edilmiş gibi görünmektedir. Bu yüzden Locusta gibi profesyoneller ayrı tutulduğunda, suçlanan ve hatta idam edilen bitki uzmanı kadınlardan çoğunun gerçekte masum oldukları varsayılabilir. Diğer taraftan *pharmakon* ve *venenum* kelimelerinin doğasında bulunan belirsizlik, kullanılan maddelerin hem çare hem de zehir olabildiğini ve zararın maddenin kendisinde değil dozajında olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Antiphon, *Minor Attic Orators*, Vol. I, translation by K. J. Maidment, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1960.
- Aristotles, *The Works of Aristotle: Magna Moralia, Ethica Eudemia, de Virtutibus et Vitiis*, ed, W. D. Ross, At The Clarendon Press, Oxford 1915.
- Aristotles, *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*, translation by H. Rackham, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935.
- Cassius Dio, *Dio's Roman History*, Vol. VIII. Books 61-72, translation by Earnest Cary, Loeb Classical Library, William Heinmann, Ltd, London 1925.
- Claudius Aelianus, *His Various History*, Printed for Thomas Dring, London 1665.
- Demosthenes, *Against Aristogeiton, Against Meidias, Androktion, Aristocrates, Timocrates, Aristogeiton*, translation by J.H. Vince, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1935.
- FGrH =Fragmente der Griechischen Historiker (Çevrimiçi) <http://www.attalus.org/translate/philochorus.html>, 29.11.2020.
- Homeros, *Ilias (=The Iliad)*, Vol. I. Books 1-12, Translation by A. T. Murray, Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinmann Ltd, Cambridge-London 1928.
- Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2005.
- Ovidius, *Heroides and Amores*, translation by Grant Showerman, The Loeb Classical Library, William Heinemann, The Macmillan Co. London - New York 1914.
- Platon, *Vol. VIII, Charmides, Alcibiades I & II, Hipparchus, The Lovers, Theages, Minos, Epinomis*, translation by W. R. M. Lamb, Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., London 1927.

- Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives), Vol. III. *Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd., G.P. Putnam's Sons, London-New York 1932.
- Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* (=Plutarch's Lives). Vol. VII. *Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar*, translated by Bernadotte Perrin, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, William Heinemann Ltd, Massachusetts-London 1967.
- Suetonius, *The Lives of the Caesars*, Vol. II., translation by J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1920.
- Tacitus, *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius and Nero*, translated by J. C. Yardley, Oxford University Press, New York 2008.
- Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, Vol. IV, Books 8-10, translation by B. O. Foster, The Loeb Classical Library, William Heinemann, G. P. Putnam's Sons, London - New York 1926.

Modern Kaynaklar

- Cilliers, L., Retief, F. P., "Poisons, Poisoning And The Drug Trade In Ancient Rome", *Akroterion*, 45, 2000, s. 88-100.
- Collins, Derek, "Theoris of Lemnos and the Criminalization of Magic in Fourth-Century Athens", *The Classical Quarterly*, Vol. 51/No. 2, (2001), s. 477-493.
- Collins, Derek, "The Trial of Theoris of Lemnos: A 4th Century Witch or Folk Healer?", *Western Folklore*, Vol. 59/No. 3-4, (Summer-Autumn, 2000), s. 251-278.
- Dickie, Matthew W., *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, Routhledge, London-New York 2003.
- Eidinow, Esther, *Envy, Poison and Death, Women on Trial in Classical Athens*, Oxford University Press, Oxford 2016.
- Fellmeth, A. X., Horwitz, M., *Guide to Latin in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Gagarin, M., *Antiphon The Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin 2002.
- Irving, Jennifer C., *The Greek Epigraphic Evidence For Healer Women In The Greek World*, Doctoral dissertation, Department of Ancient History, Macquarie University, Sydney 2015.

- Kaufman, David B., “Poisons and Poisoning among the Romans”, *Classical Philology*, Vol. 27/No. 2, 1932, s. 156-167.
- Kotansky, Roy, “Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets”, *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, ed. Christopher A. Faraone, Dirk Obbink, Oxford University Press, New York 1991, s. 107-137.
- Ogden, Daniel, *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Source Book*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- Paule, Teitel M. “Qvae Saga, Qyis Magvs: On The Vocabulary Of The Roman Witch”, *The Classical Quarterly*, Vol. 64/No. 2 (December 2014), s. 745-757.
- Titchener, Frances B., “Fate and Fortune”, *A Companion to Plutarch*, ed. Mark Beck, Publisher Wiley Blackwell, Chichester 2014, s. 479-487.

Dijital Kaynaklar

(Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/t?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0073%3Aspeech%3D25%3Asection%3D79>, 03.01.2021.

(Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=veneficium&la=la> 03.01.2021.

(Çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=farmakis&la=greek> 03.01.2021.